

УДК 342

Зоя ІВАНЦОВА

доктор філософії в галузі права, доцент кафедри конституційного права, Національний університет «Одеська юридична академія», вул. Академічна 2, Одеса, Україна, 65009

ORCID: 0000-0001-7110-5967

DOI: 10.32782/LST/2024-4-2

Бібліографічний опис статті: Іванцова, З. (2024). Соціальні права людини як конституційна цінність: досвід України та роль Європейського комітету із соціальних прав. *Law. State. Technology*, 4, 8–13, doi: 10.32782/LST/2024-4-2

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ЦІННІСТЬ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОМІТЕТУ ІЗ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ

Метою дослідження є вивчення ролі прецедентного права Європейського комітету із соціальних прав у гармонізації стандартів соціальних прав в Україні та аналіз взаємодії національних і міжнародних механізмів у цій сфері.

Стаття охоплює питання правового статусу соціальних прав, їхнього конституційного забезпечення, моніторингових механізмів, а також взаємодії національного і міжнародного правозахисних механізмів.

Досліджено соціальні права як складову конституційних прав людини, які забезпечують базові потреби та гарантують гідний рівень життя. Опрацьовано окремі теоретичні українські, французькі, індійські, ірландські, швейцарські та інших держав дослідження у сфері прав третього покоління.

Наголошено на юридичному характері соціальних прав, адже їх виконання забезпечується через правові механізми, в тому числі такі як моніторингова діяльність Європейського комітету із соціальних прав і застосування Європейської соціальної хартії. Вказано на взаємодію національного та міжнародного захисту соціальних прав через аналіз гармонізацію стандартів в ході використання практики Європейського комітету із соціальних прав Європейським судом з прав людини та національними судами України. Вказано на переваги дворічного циклу звітування держав в частині моніторингової діяльності Європейського комітету із соціальних прав.

Окрему увагу приділено прецедентному праву в контексті соціальних прав. Так, розглянуто Висновки Європейського комітету із соціальних прав як приклади *case law*, що формують прецедентну практику для інтерпретації й застосування соціальних норм, які закріплені у Хартії.

Резюмовано одну із ключових ролей прецедентного права Комітету у процесі гармонізації соціальних стандартів в Україні. Зазначено про необхідність приведення національного законодавства України у відповідність до європейських стандартів, що є необхідним кроком для інтеграції України в правовий простір об'єднаної Європи.

Ключові слова: права людини, соціальні права, конституційні цінності, прецедентне право, Європейський комітет із соціальних прав, моніторингові механізми захисту прав людини.

Zoia IVANTSOVA

Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor at the Department of Constitutional Law, National University "Odesa Law Academy", 2, Akademichnaya Str., Odessa, Ukraine, 65009

ORCID: 0000-0001-7110-5967

DOI: 10.32782/LST/2024-4-2

To cite this article: Ivantsova, Z. (2024). Sotsial'ni prava lyudyny yak konstytutsiyna tsinnist': dosvid Ukrayiny ta rol' Yevropeys'koho komitetu iz sotsial'nykh prav [The Social Human Rights as a Constitutional Value: The Experience of Ukraine and the Role of the European Committee of Social Rights]. *Law. State. Technology*, 4, 8–13, doi: 10.32782/LST/2024-4-2

THE SOCIAL HUMAN RIGHTS AS A CONSTITUTIONAL VALUE: THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND THE ROLE OF THE EUROPEAN COMMITTEE OF SOCIAL RIGHTS

The purpose of the research is to study the role of the case law of the European Committee of Social Rights in harmonizing social rights standards in Ukraine and to analyze the interaction between national and international mechanisms in this field.

The article covers issues related to the legal status of social rights, their constitutional protection, monitoring mechanisms, and the interaction between national and international human rights mechanisms.

Social rights are examined as part of the constitutional human rights that ensure basic needs and guarantee a decent standard of living. The article reviews theoretical studies from Ukraine, France, India, Ireland, Switzerland, and other countries in the field of third-generation rights.

The legal nature of social rights is emphasized, as their implementation is ensured through legal mechanisms, including the monitoring activities of the European Committee of Social Rights and the application of the European Social Charter. The interaction between national and international protection of social rights is analyzed, particularly through the harmonization of standards using the case law of the European Committee of Social Rights by the European Court of Human Rights and national courts in Ukraine. The advantages of the biennial reporting cycle for states in the monitoring activities of the European Committee of Social Rights are highlighted.

Special attention is given to case law in the context of social rights. The Conclusions of the European Committee of Social Rights are examined as examples of case law that shape precedent practice for the interpretation and application of social norms enshrined in the Charter.

The article concludes with one of the key roles of the Committee's case law in the process of harmonizing social standards in Ukraine. It stresses the need to bring Ukraine's national legislation in line with European standards, which is a necessary step for Ukraine's integration into the legal space of united Europe.

Key words: *human rights, social rights, constitutional values, case law, European Committee of Social Rights, human rights protection monitoring mechanisms.*

Соціальні права людини відіграють значну роль у забезпеченні гідного рівня життя, рівності можливостей та соціальної справедливості в будь-якому суспільстві. На відміну від громадянських і політичних прав, вони спрямовані на задоволення базових потреб. Важливим аспектом видається їхнє визнання, а також закріплення у конституціях, що визначає рівень зобов'язань держави перед своїми громадянами. Конституція України є одним із прикладів документів, у яких соціальні права займають чільне місце, що робить її унікальною в порівнянні з багатьма іншими державами, де такі права залишаються лише декларативними.

Як відмічає професор С. Фабр «на відміну від громадянських і політичних прав, соціальні права на задоволення потреб – зазвичай права на адекватний мінімальний дохід, освіту, житло та охорону здоров'я – не мають конституційного захисту» (Fabre, 2000). Вказане підкреслює неоднакову правову захищеність різних прав, а також часте превалювання громадянських і політичних прав порівняно із соціальними.

Також вона продовжує, що «у багатьох конституціях, таких як більшість європейських, такі права згадуються як бажані цілі соціальної справедливості, яких держава має досягати; однак вони не можуть бути використані для скасування рішень уряду чи парламенту» (Fabre, 2000). По суті йде мова про те, що соціальні права часто вважаються «директивними принципами», (“Directive Principles”) (Online Courses on Constitution of India), як то на законодавчому рівні визначено в Конституції Індії. Так, «в Індії 1945 році комітет під керівництвом Тедж Бахадра Сапру представив звіт, у якому було запропоновано, що в Індії мають бути права двох

типів: деякі, які підлягають судовому захисту (Justifiable Rights), і деякі, які не підлягають судовому захисту (Non-Justifiable Rights). Ця класифікація стала основою для розподілу громадянських і політичних прав у главі про основні права, а соціально-економічних прав – у розділі про директивні принципи державної політики» (व्याख्यान XI. नीतिनिदेशक सिद्धांत). Відтак, в Індії «директивні принципи державної політики є фактично позитивними зобов'язаннями держави» (व्याख्यान XI. नीतिनिदेशक सिद्धांत).

Також із вказаного приводу відома швейцарська асоціація «humanrights.ch – Menschenrechte Schweiz», яка прагне закріплювати права людини за допомогою ряду інформативних, координаційних та інших дій зазначає: «загальноновизнано, що соціальні права мають дві осі. З одного боку, вони накладають зобов'язання на держави, які можуть бути захищені індивідами в судовому порядку. З іншого боку, вони носять програмний характер» (Die rechtliche Auslegung der Sozialrechte, 2024).

Ведучи мову про права другого покоління С. Фабр зазначає, що «коли судді намагаються захистити ці права від атак з боку урядів, вони роблять це опосередковано, стверджуючи, що громадянські та політичні права, які повністю захищені конституцією, є марними без ресурсів, необхідних для їх реалізації, або аргументуючи, що принцип рівного ставлення в багатьох випадках вимагає надання ресурсів певним групам людей, яких досі несправедливо обділяли. Верховний Суд Індії часто застосовує першу із цих двох стратегій, тоді як Конституційний Суд Бельгії застосовує другу» (Fabre, 2000). Вказане якнайкраще демонструє роль судових органів у заповненні прогалин забезпечення захисту соціальних прав.

Конституція України закріплює широкий спектр соціальних прав, які не лише визнаються, але й гарантуються як обов'язки держави. На відміну від багатьох інших конституцій, у яких такі права лише проголошуються як бажані цілі чи директивні принципи, Конституція України надає їм вагомое юридичне значення, зобов'язуючи державні органи їх реалізовувати. Зазначене свідчить й про прагнення досягти європейських стандартів соціальної справедливості та рівності, незважаючи на виклики, що пов'язані з економічними, політичними та іншими обставинами.

Важливість соціальних прав відображається і на міжнародному рівні, зокрема у Європейській соціальній хартії (далі – Хартія), яка стала ключовим інструментом для моніторингу їх дотримання в країнах-членах Ради Європи. Зазначене дослідження спрямоване на аналіз унікальності захисту конституційних прав людини в Україні через призму моніторингових механізмів, що застосовуються Європейським комітетом з соціальних прав (далі – Комітет) для забезпечення їхнього дотримання.

Отже, Конституція України закріплює ряд прав, що паралельно (майже дослівно) захищаються Хартією, а саме:

- право на працю (з можливістю заробляти собі на життя працюю, яку вільно обирає; гарантування рівних можливостей; заборону примусової праці; заробітну плату, не нижчу від визначеної законом; безпечні і здорові умови праці; захист від незаконного звільнення; право на страйк),
- право на соціальний захист (включає право на соціальне забезпечення; користування мережею закладів для догляду за непрацездатними; отримання соціальних виплат),
- право на житло (в тому числі допомогу на житло),
- право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу,
- право на освіту (зокрема безоплатність повної загальної середньої освіти, забезпечення професійно-технічної освіти).

Так само існує одночасне визначення у обох вищевказаних актах прав окремих категорій осіб, що мають спеціальний статус, як то: заборона експлуатації дітей; захист державою дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; можливість жінок поєднувати працю з материнством та ін.

В.О. Міхальов зазначає, що «соціальний зміст конституції невіддільний від її правового змісту, оскільки знаходить своє вираження за допомогою певних правових конструкцій,

а саме конституційних норм, інститутів і принципів» (Міхальов, 2017: с. 48).

Захист соціальних прав, які одночасно є конституційними правами, здійснює Комітет через моніторинг за дотриманням Хартії.

Моніторинговими механізмами Комітету у відповідності до п. 2 ст. 2 Регламенту є такі: «затверджує висновки в межах процедури звітності та рішення за процедурою розгляду скарг» (Comité européen des Droits sociaux. Règlement).

Процедура звітності виражається у поданні державами-членами письмових доповідей, що деталізовано Протоколом про внесення поправок до Хартії від 21.10.1991. На підставі п. 2 ст. 2 Протоколу про внесення поправок до Хартії від 21.10.1991, «Комітет незалежних експертів з правової точки зору оцінює відповідність національних законодавств та практики зобов'язанням відповідних Договірних Сторін, що впливають із Хартії» (Протокол про внесення поправок до Європейської соціальної хартії, 1991).

З огляду на відсутність ратифікації Україною Додаткового протоколу до Хартії, який передбачає систему колективного оскарження від 09.11.1995, – друга моніторингова процедура відносно України не застосовується, а тому основна увага буде приділена першій.

В травні 2006 року Комітет міністрів прийняв рішення згідно якого прийнято систему подання звітів відповідно до Хартії за якою визначено наступні групи положень у відповідності до яких здійснюватиметься звітування: «1 група «Працевлаштування, навчання та рівні можливості» – статті 1, 9, 10, 15, 18, 20, 24, 25; 2 група «Охорона здоров'я, соціальне забезпечення та соціальний захист» – статті 3, 11, 12, 13, 14, 23, 30; 3 група «Трудові права» – статті 2, 4, 5, 6, 21, 22, 26, 28, 29; 4 група «Діти, родини, переселенці» – статті 7, 8, 16, 17, 19, 27, 31» (Proposal of the Governmental Committee, 2006).

«Європейський комітет із соціальних прав вивчає національні звіти та будь-які коментарі, отримані від третіх сторін, а також будь-яку інформацію, отриману на зустрічах. Потім він дає правову оцінку відповідності ситуації та приймає висновки щодо імплементації Європейської соціальної хартії кожною з зацікавлених держав» (Reporting system of the European Social Charter).

Такі висновки щодо імплементації Хартії кожною з зацікавлених держав (далі – Висновки) деякою мірою можуть розглядатися як прецедентне право (Case law).

До прикладу, Висновки мають юридичний характер, адже у них використовуються окремі

статті Хартії відносно конкретних фактів, що представлені у національних звітах держав. Зазначене вважаю ключовою ознакою Case law, адже фактично створюється прецедент відносно того як тлумачити та відповідно застосувати Хартію в окремих подібних випадках.

Так, в одному із останніх Висновків від 27.01.2023 щодо невідповідності ситуації в Україні ст. 31 § 1 Хартії, досліджено конкретний факт покращення нестандартних житлових умов ромів, встановлено, що «статистичне дослідження реєстру житла та розподілу житла не проводилося з 2015 року» (Article 31-1, Conclusions, 2023), а також надано висновок стосовно ст. 31 §1 Хартії.

Однак більш цікавим для порівняння видаються Висновки щодо відповідності ситуації в Україні положенням Хартії.

Зокрема, у Висновку від 27.01.2023 щодо відповідності ситуації в Україні ст. 7 § 4 Хартії відмічено, що було запитано інформацію про «кількість перевірок, проведених Держпраці, кількість виявлених порушень та накладених на практиці санкцій за порушення законодавства щодо скороченої тривалості робочого часу для молодих людей, які не підлягали до обов'язкової освіти» (Article 31-1, Conclusions, 2023), досліджено положення національного законодавства (а саме ст. 265 КЗпП України, Положення про Держпраці України від 2015 року) та, відповідно, ст. 7 § 4 Хартії.

Отже, в даному разі про Висновки як про Case law свідчить: їх юридичний характер (надання правової оцінки відповідності дій держави приписам Хартії, застосування статей Хартії до конкретних представлених фактів, створено прецедент по застосуванню Хартії); прецедентне значення (формується практика, яка використовується для оцінки відповідності ситуації і в інших державах, а тому щонайменше впливає на подальшу роботу самого Комітету); можливості застосування Висновків окремими інституціями (зокрема в Україні вже наявні численні судові рішення, які містять посилання на позицію Комітету за результатами розгляду доповідей держав членів Ради Європи (наприклад постанова від 04.07.2016 по справі № 820/12139/15, постанова від 10.05.2016 по справі №820/11570/15 та ін.)).

Не лише національні суди застосовують практику Комітету, але й навіть Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Зокрема у справі «Веніамін Тимошенко та інші проти України» у рішенні від 02.10.2014 ЄСПЛ застосував відповідну практику Комітету, а саме вказавши, що «44. У своєму Дайджесті з практики

Європейського комітету із соціальних прав від 1 вересня 2008 року Комітет (чия функція полягає у винесенні рішень щодо відповідності ситуації у країнах-учасницях Європейській соціальній хартії) у Частині «Тлумачення різних положень» зазначив таке... 45. 22 жовтня 2010 року Комітет оприлюднив свої висновки (2010/def/UKR) щодо колективних трудових спорів в Україні. У відповідних витягах зазначається таке...» (Веніамін Тимошенко та інші проти України, 2014). Та і взагалі весь розділ Е вищевказаного рішення ЄСПЛ було присвячено суто практиці Комітету.

Зазначене застосування ЄСПЛ практики Комітету свідчить про взаємодоповнюваність механізмів захисту прав людини в Європі, що спрямоване на гармонізацію стандартів соціальних прав людини.

Прецедентне значення Висновків Комітету полягає також у їх впливі на законодавчі органи й політику.

Наприклад, в одному із Висновків Комітет надав пропозицію щодо вдосконалення національного законодавства вказавши, що «ситуація в Україні не відповідає положенням пункту 7 статті 3 Хартії на тій підставі, що: визначення легких робіт у національному законодавстві недостатньо точне...» (Європейський комітет із соціальних прав. Висновки за 2023 рік, с. 6).

За таких обставин, Висновки Комітету мають юридичний характер і прецедентне значення адже у них застосовуються статті Хартії до конкретних фактів, представлених у національних звітах, формуючи практику в тому числі і для майбутніх оцінок та рішень. Водночас, Висновки впливають не лише на роботу Комітету, а й на національне законодавство, судову практику (зокрема в Україні) та навіть на рішення ЄСПЛ, демонструючи взаємодоповнюваність європейських механізмів захисту соціальних прав, як складової конституційних прав людини.

До реформи 2022 року процедура звітування «передбачала поділ прав за Європейською соціальною хартією на 4 групи, і щорічне звітування за однією з чотирьох груп прав. Реформа системи Європейської соціальної хартії передбачає оновлену процедуру звітування. Згідно з нею з 2024 року держави-учасниці будуть подавати національні звіти раз на два роки, охоплюючи одну з двох груп прав» (Висновки Європейського комітету з соціальних прав щодо України за 2023 рік доступні українською мовою, 2024).

Такі нововведення є значущими, адже, як відмічає, ірландський науковець, професор А. Нолан, «через шістдесят три роки після при-

йняття оригінальної Хартії у 1961 році, майже 30 років після переглянутої Хартії 1996 року, оновленого та розширеного, і через 25 років після створення механізму колективних скарг, система нарешті починає реалізовувати свій потенціал» (Nolan, 2024). Вона також зазначає, що «за останнє десятиліття також спостерігалось значне і стабільне зростання уваги до системи з боку інших зацікавлених сторін: соціальних партнерів, міжнародних і національних неурядових організацій, органів ООН з прав людини та інших. Зокрема, це відображається у дедалі більшій кількості колективних скарг, що подаються, та «паралельних звітів», які надсилаються в рамках процесу державної звітності. Усвідомлення значення Хартії поступово зростає в громадянському суспільстві, серед науковців та політиків (хоча в цій сфері ще багато чого належить зробити)» (Nolan, 2024).

Видається, що для України вищевказаний дворічний цикл звітування дозволить зосередити зусилля на глибшому й якіснішому моніторингу реалізації соціальних прав.

До прикладу, введення правового режиму воєнного стану суттєво вплинуло на реалізацію соціальних прав, оскільки держава може тимчасово обмежувати певні права для захисту національної безпеки. Зокрема, можливі зміни у доступі до соціальних послуг, перерозподіл ресурсів на потреби оборони та ін. Водночас Конституція України та міжнародні стандарти, а особливо такі як Хартія, вимагають дотримання базових соціальних прав, найперше для вразливих категорій населення, таких як внутрішньо переміщені особи, діти та люди з інвалідністю.

Поява нових викликів для захисту соціальних прав обумовлює необхідність детальні-

шого моніторингу для підготовки відповідного дворічного звіту. Досить корисним у підготовці звіту держави Україна видається поява «Звіту про оцінку потреб» (Смуш-Кулеша, Федорова, Мойса, 2022), розробленого в межах діяльності проекту Ради Європи «Розвиток соціальних прав людини як ключовий чинник сталої демократії в Україні» яким визначено основні проблемні сфери та надано рекомендації стосовно захисту соціальних прав в Україні під час воєнного стану. Отож, ознайомлення із зазначеним звітом дозволить більш детально звернути увагу на проблемні аспекти захисту соціальних прав з метою їх якнайкращого захисту.

Враховуючи вищевикладене варто резюмувати одну із ключових ролей прецедентного права Комітету у процесі гармонізації соціальних стандартів в Україні. Зазначене обумовлено тим, що діяльність Комітету слугує рушійною силою для імплементації міжнародних стандартів соціальних прав у національне законодавство України. Прецедентне право Комітету допомагає усунути прогалини у національній правовій системі, сприяючи адаптації до європейських підходів у сфері соціального захисту.

В той же час, взаємодія національних і міжнародних правових механізмів дозволяє забезпечити узгодженість та ефективність у сфері захисту соціальних прав. Тим не менш національне законодавство України, як неодноразово відмічав Комітет, потребує подальшого вдосконалення задля приведення його у відповідність до європейських стандартів, що є необхідним кроком для інтеграції України в правовий простір об'єднаної Європи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Cécile Fabre. Social Rights Under the Constitution: Government and the Decent Life. 2000. URL: <https://academic.oup.com/book/7820/chapter-abstract/153002247?redirectedFrom=fulltext&login=false>
2. Online Courses on Constitution of India. URL: <https://legalaffairs.gov.in/samvidhan-diwas>
3. व्याख्यान XI. नीतिनिर्देशक सिद्धांत. Lecture XI. Directive Principles URL: https://legalaffairs.gov.in/sites/default/files/lecture_transcript/L11_transcript.docx
4. Die rechtliche Auslegung der Sozialrechte. 2024. URL: <https://www.humanrights.ch/de/ipf/menschenrechte/armut-sozialrechte/rechtliche-bedeutung>
5. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. посіб. / М. В. Афанасьєва, Ю. Ю. Бальцій, Ю. Д. Батан та ін.: за заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова ; тех. ред. Ю. Д. Батан. Одеса: Юридична література, 2017. 256 с. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.7800>
6. Comité européen des Droits sociaux. Règlement. URL: <https://rm.coe.int/rules-rev-328-fr/1680a72b89>
7. Протокол про внесення поправок до Європейської соціальної хартії. 1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_333#Text
8. New system for the presentation of reports on the application of the European Social Charter – Proposal of the Governmental Committee. 2006. URL: <https://search.coe.int/cm?i=09000016805d7f05>
9. Reporting system of the European Social Charter. URL: [https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/reporting-system#{%2263920490%22:\[3\]}](https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/reporting-system#{%2263920490%22:[3]})

10. Conclusions 2023 – Ukraine – Article 31-1. URL: <https://hudoc.esc.coe.int/eng#%7B%22sort%22:%5B%22escpublicationdate%20descending%22%5D,%22tabview%22:%5B%22document%22%5D,%22escdcidentifier%22:%5B%222023/def/UKR/31/1/EN%22%5D%7D>
11. Веніамін Тимошенко та інші проти України. 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-172047%22%5D%7D>
12. Європейський комітет із соціальних прав. Висновки за 2023 рік. Україна. 47 с. URL: <https://rm.coe.int/european-committee-of-social-rights-conclusions-ukr/1680b11a8d>
13. Висновки Європейського комітету з соціальних прав щодо України за 2023 рік доступні українською мовою. 2024. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-conclusions-of-the-european-committee-of-social-rights-regarding-ukraine-for-2023-available-in-ukrainian>
14. A. Nolan. European Social Charter: more relevant than ever. 2024. URL: <https://www.socialeurope.eu/european-social-charter-more-relevant-than-ever>
15. М. Смуш-Кулеша, А. Федорова, Б. Мойса. Соціальні права в Україні під час війни. Звіт про оцінку потреб. 2022. 64 с. URL: <https://rm.coe.int/needs-assessment-ua-2/1680a9b408>

REFERENCES:

1. Cécile Fabre. Social Rights Under the Constitution: Government and the Decent Life. (2000). Retrieved from: <https://academic.oup.com/book/7820/chapter-abstract/153002247?redirectedFrom=fulltext&login=false>
2. Online Courses on Constitution of India. Retrieved from: <https://legalaffairs.gov.in/samvidhan-diwas>
3. व्याख्यान XI. नीतिनिदेशक सिद्धांत. Lecture XI. Directive Principles. Retrieved from: https://legalaffairs.gov.in/sites/default/files/lecture_transcript/L11_transcript.docx
4. Die rechtliche Auslegung der Sozialrechte. (2024). Retrieved from: <https://www.humanrights.ch/de/ipf/menschenrechte/armut-sozialrechte/rechtliche-bedeutung>
5. M. V. Afanas'yeva, YU. YU. Bal'tsiy, YU. D. Batan [ta in.] (2017).: za zah. red. M. V. Afanas'yevoyi, A. A. Yezerova ; tekh. red. YU. D. Batan. Konstytutsiyne pravo Ukrayiny: prahmatychnyy kurs: navch. posib. [Constitutional Law of Ukraine: A Pragmatic Course: Textbook]. Odesa: Legal Literature, 256 pages. Retrieved from: <https://doi.org/10.32837/11300.7800> [in Ukrainian].
6. Comité européen des Droits sociaux. Règlement. Retrieved from: <https://rm.coe.int/rules-rev-328-fr/1680a72b89>
7. Protokol pro vnesennya popravok do Yevropeys'koyi sotsial'noyi khartiyyi. [Protocol Amending the European Social Charter]. (1991). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_333#Text [in Ukrainian].
8. New system for the presentation of reports on the application of the European Social Charter – Proposal of the Governmental Committee. (2006). Retrieved from: <https://search.coe.int/cm?i=09000016805d7f05>
9. Reporting system of the European Social Charter. Retrieved from: <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/reporting-system#%7B%22263920490%22%3D%7D>
10. Conclusions (2023) – Ukraine – Article 31-1. Retrieved from: <https://hudoc.esc.coe.int/eng#%7B%22sort%22:%5B%22escpublicationdate%20descending%22%5D,%22tabview%22:%5B%22document%22%5D,%22escdcidentifier%22:%5B%222023/def/UKR/31/1/EN%22%5D%7D>
11. Veniamin Tymoshenko ta inshi proty Ukrayiny. [Veniamin Tymoshenko and Others v. Ukraine]. (2014). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-172047%22%5D%7D> [in Ukrainian].
12. Yevropeys'kyy komitet iz sotsial'nykh prav. Vysnovky za 2023 rik. Ukrayina. [European Committee of Social Rights. Conclusions for 2023. Ukraine]. 47 pages. Retrieved from: <https://rm.coe.int/european-committee-of-social-rights-conclusions-ukr/1680b11a8d> [in Ukrainian].
13. Vysnovky Yevropeys'koho komitetu z sotsial'nykh prav shchodo Ukrayiny za 2023 rik dostupni ukrayins'koyu movoyu. [The European Committee of Social Rights' Conclusions on Ukraine for 2023 are available in Ukrainian]. (2024). Retrieved from: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-conclusions-of-the-european-committee-of-social-rights-regarding-ukraine-for-2023-available-in-ukrainian> [in Ukrainian].
14. A. Nolan. European Social Charter: more relevant than ever. (2024). Retrieved from: <https://www.socialeurope.eu/european-social-charter-more-relevant-than-ever>
15. M. Smush-Kulesha, A. Fedorova, B. Moysa. (2022). Sotsial'ni prava v Ukrayini pid chas viyny. Zvit pro otsinku potreb. [Social Rights in Ukraine During the War: Needs Assessment Report]. 64 pages. Retrieved from: <https://rm.coe.int/needs-assessment-ua-2/1680a9b408> [in Ukrainian].